

Г.А. Балута

СМИСЛОВИЙ ПРОСТІР КОМУНІКАЦІЇ (ФІЛОСОФСЬКО-ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

Тісний зв'язок дослідження мови і соціального пізнання свідчить про евристичні можливості феноменологічного підходу до розгляду комунікації. Дослідження чисто мовних явищ не розкривають внутрішній зміст комунікації як соціального утворення. Мова як соціальний чинник виходить за межі посередника між суб'єктом і об'єктом. Комунікативний простір виявляється дійсною природною і соціальною формою буття. Дія, яку починає людина, розкривається словом, як точкою відліку, з якої починається друге народження людини як специфічне перебування її у смислових просторово-часових зв'язках. Комунікація відтворюється як передумова соціальної дії.

Розглянути комунікацію як соціальне утворення можна виходячи з властивостей мови, а точніше з феномену "мовної гнучкості", універсальної здатності мови конституювати різні за своїм призначенням соціальні функції. Відношення мова-комунікація є нерозчленованою єдністю, сторони якої належать до більш загального відношення мова-комунікація-суспільство.

Передавання інформації, що виражається в словесних поняттях-образах, збереження і відтворення смислу, що уможливорює розуміння, складає сутнісну характеристику комунікативного простору – його семантичність. Як процес утворення понять, що починається всередині мовної витлумаченості, семантичність уможливорює здійснення розуміння і відтворення його у комунікації, встановлення відповідностей між універсумом значень (мислимим змістом всіх можливих висловлювань) і універсумом звучання (мислимим змістом всіх потенційно можливих мовних звуків). Таким чином, це історично сформована в комунікативній діяльності носіїв даної мови категоризація світу. Категорійна загальність є основою осмислення дійсності і духовної спільності.

Окремим чином слід розглянути смислетворчу сутність комунікативного простору. Йдеться про зв'язок між подією і мовою, що виражається в реченнях, які оформлені смислом.

Відомо, що реалізація мови як мовлення стає можливою тільки завдяки події. М.Хайдеггер, П.Рікер зупиняються на цій властивості мови – бути "подієвим феноменом". Будь-яка мова має місце саме як подія і розуміється як "смысл". Зняття події та універсум значень певним чином структурується на типи для даної мови смислові блоки. Кожний смисловий блок є внутрішньо-організованим, почленованим семантичним об'єктом. У просторі комунікації семантичний об'єкт виступає вихідним матеріалом для побудови більш складних смислових структур. Смисловими блоками прийнято вважати фразеологізми, службові морфеми і синтаксичні конструкції, а також операції над цими одиницями. Звичайно, смислові блоки однієї мови не є еквівалентними смисловим блокам іншої, проте в різних мовах розкриваються одні і ті самі елементи смислу, що оформлені іншим чином. Смысл є втілення способу мислення суб'єкта і оформлення незалежно існуючого світу предметів, подій і відношень. Світ змісту закріплений у слові – повнозначній семантичній одиниці комунікативного простору, яка виступає спільним смисловим зразком. Слово є найпростішим і водночас феноменальним засобом номінації фрагментів світу; комунікативний досвід неможливий без знання слів, що "випромінюють смысл". Мовні системи утримують смысл, що починає функціонувати в мовленнєвому потоці. Смысл виступає специфічним методом, фундаментальністю, що надає оформлення предметам та вирізняє їх. Питання щодо того, яким чином ми надаємо сенс речам залишається невизначеним. (Ця проблема у філософії відтворюється як феномен відповідності змісту процедури побудови смислу).

Представники різних філософських напрямків, серед яких К.Юнг, М.Хайдеггер, Е.Гуссерль, констатують наявність у свідомості "генетичних" смислових категорій, які виникають історично (К.Юнг) і користування якими відбувається несвідомо. Так, наприклад, Е.Гуссерль констатує наявність у свідомості особливого зору ("зір-до", "забутий зір"), що дозволяє бачити

предмет раніше за його атрибути, тобто випереджене бачення предмета у мові: предмет і уявлення предмета не мають чіткої межі. Мислення предмета відбувається раніше за його окремі характеристики або первинні якості. Таким чином, предмет ніби опредмечується у свідомості. Об'єкти уяви закріплені у мові специфічним чином. В ході феноменологічного аналізу відбувається наближення до самоочевидного витоку ідеального змісту поняття, вільного від нашарувань. За Гуссерлем, "значення" не має нічого спільного з психічними утвореннями, що виникають у свідомості. Наприклад, "смысл" у контексті "Логічних досліджень" Е.Гуссерля є відсутність межі між уявленням і предметом, на відміну від традиційних інтерпретацій смислу.

Згідно К.Юнгу, надаючи сенсу речам (предметам), ми користуємося мовними матрицями, що породжені первинними образами-смыслами. Філософ вважає, що на основі цих праобразів виникають інші, вторинні смисли.

М.Хайдеггер зосереджує свої зусилля на констатації певних дорефлексивних структур, що є неусвідомленими онтологічними структурами. ("Фундаментальну онтологію" М.Хайдеггера покладає в основу своєї філософії К.-О.Апель, відтворюючи виток комунікативної здатності в наявності, як він їх називає, "герменевтичних перед-структур". Інакше, людина повинна прийти до пізнання речей на підґрунті цього попереднього розуміння.) Ці визначення підводять до думки про існування семантичних кодів, що "наповнюються" інтенційним смислом.

Класична точка зору розглядає смисли як такі, що є визначально присутні: ідеї Платона, апріорні механізми розуму, вписаність в конфігурацію природи. Новим поглядом на функціонування смислів є гіпотеза В.І.Аршинова та Я.І.Свірського згідно з якою, смисли як "речі" можуть передаватися від однієї свідомості іншій. Зустрічі з тим чи іншим смисловим фактом забезпечує безмежне "тиражування" останнього по всьому простору спостерігачів. Такий тип комунікації можна умовно назвати "прямою комунікацією". Пряма комунікація забезпечує наявність зв'язку між комунікативними суб'єктами – каналів, якими смислозаповнена інформація може без спотворень переміщуватися в будь-якому напрямку. Аршинов і Свірський пропонують нову

модель комунікації, що існує паралельно з прямою. Це непряма або "опосередкована" комунікація. Якщо пряма комунікація передбачає, умовно кажучи, адекватне розуміння, то опосередкована генерує смисли, які тяжіють над змістом прямої комунікації, виявляючи видозмінюючий вплив і виступаючи як інтерпретація [1]. Подібні смислові утворення маргінальні по відношенню до смислу в його класичній інтерпретації і в певній мірі вони уможливають останній. Автори цієї концепції вважають, що первинні смисли, в їх класичному розумінні, не існують, інакше кажучи, має місце "вакуум смислу", що набуває ролі субстанції комунікації. З цієї стартової позиції починає розхитуватись "маятник діалогу".

Власне мова як ідеальна форма виступає субстанцією, формотворчим початком діалогу як мовлення. Через певний час починає вироблятися частково інтерсуб'єктивний смисл, який сприймається кожним учасником діалогу, у відповідності з його особистими якостями, привносячи свій власний смисловий відтінок у формування смислу. В межах такого бачення пролягають головні концептуальні теми В.А.Смирнова, М.М.Бахтіна (див. [2], [3], [7]).

Наведені спостереження цілком раціональні, проте варто визнати, що будь-який смисл прямої чи непрямої комунікації починається з мінімальної семантичної одиниці – слова. Слово не засновує речі. Як мінімальна значуща одиниця комунікації слово відтворюється в ній не як слово словника (загальна повнота смислу), а як смисловий варіант, який починає функціонувати в комунікативній події.

Комунікація навряд чи відтворювалась, якби оперувала лише лексичними засобами номінації, тобто виникала б потреба такої кількості слів, якої б вимагала кількість подієвих ситуацій і фрагментів дійсності. Лексичні і граматичні смисли складають компоненти структури комунікації (мови). Граматикалізація лексем як автоматично відтворюваних сутностей будується відповідно з деяким комунікативним завданням (подією). Тут принагідно згадати концепцію смислу П.Рікера. Він відходить від позицій Е.Гуссерля, який вбачає джерелом смислу чисту свідомість. Смисл у П.Рікера набуває наповнення у комунікативній діяль-

ності, лінгвістичні закони виступають при цьому посередницьким інструментом. Для того, щоб нам зрозуміти самих себе, – вважає філософ, – ми намагаємося тоталізувати не лінгвістичні закони, а смисл слів. У відношенні до смислу лінгвістичні закони є завжди несвідомим посередницьким інструментом. Пізнання себе є оволодіння смислом, що виходить з афективних та волевих проявів. Отже, джерелом смислу за П.Рікером є "енергія духа" (як і у В.фон Гумбольдта).

На наш погляд, ідеї П.Рікера співзвучні також і концепції Ж.Дельоза. На думку С.Куцепал [6], Ж.Дельоз не зводить смисл до індивідуальних станів речей, універсальних понять, визначаючи дві властивості смислу:

1. Смисл не існує сам по собі, поза реченням яке його виражає.
2. Смисл не зливається з реченням, він є атрибутом речі або стану речей, тобто займає проміжні положення між суб'єктивно-висловлюваним і об'єктивно-дійсним.

На думку філософа, смисл є такий феномен, який існує як межа між речами і реченнями, що їх описують. Смисл відтворюється як зв'язок між подіями та їх вираженням. Мова як засіб вираження смислу має властивість динамічності, необмеженого розширення синтаксису і семантики: "мовна гра", що полягає у варіативності, зв'язку позначуваного і позначуючого. У речах "оживають" події, наявні у мові. Смисл розділяє мову та події, наявні у ній. Слово і об'єкт, мовлення і буття за умови усунення смислу склали б нерозчленовану єдність.

Таким чином, суб'єкт комунікації як носій семантичного коду включений в комунікативну реальність. Семантичність комунікативного простору є відтворення і зберігання смислу, що опосередковує просторову визначеність. Зі сказаного можна визначити, що реальність комунікативного простору робить можливим: а) реконструкцію смислу; б) розуміння; в) конструкцію нових, заданих подією, смислів.

Семантичність комунікативного простору органічно взаємопов'язана з іншими мовними вимірами комунікації: а) темпоральністю; б) динамічністю.

Динамічність комунікативного простору слід розглядати через призму відношення мови як стабільної структури і водночас як такого явища, що нерозривно пов'язане з рефлексією. Останнє зумовлює перетворення, що відбуваються у мові як зміна мовного змісту і мовної форми. Хоча тенденції, темпи і характер цих сторін мови не співпадають (план мовного змісту розвивається більш стрімко, різноспрямовано й глибоко в порівнянні з мовною формою), все ж і мовна форма як знаково-символічна система норм і правил, підлягає змінам.

Як підсумок історичного дослідження розвитку ідей мови і мовлення у кожному з цих понять можна виділити статичні і динамічні аспекти. Традиційно мова як форма вважалася статичною, мовлення – динамікою мови. Отже, текст є статика мовлення, закріплена в фонетико-графічній формі. Динамічний бік мовлення включає повноту всіх його характеристик: фізичних, психічних і соціальних.

Така дуальність виражається у факті відносно стійких граматичних форм будь-якої мови, "вживленості" їх у свідомість, яка в свою чергу володіє здатністю до нескінченного багатоманіття в поєднанні граматичних елементів. У такий спосіб мова реалізується як мислення і мовлення, таким шляхом слово переходить у царину комунікативної дійсності.

Комунікативна потреба (В.А.Смірнов) є механізмом, що спонукає розвиток мови таким чином, що він концентровано відтворюється у самій мові, яка є відбитком поступального руху людства, що "вкладає" в неї реальність світу. Зв'язок мислення і мовлення зумовлює появу складних за своєю формою і структурою речень, які відбивають складну за своєю формою і змістом будову думок. Еволюція мовного змісту в бік його ускладнення приводить до еволюції форми вираження цього змісту. Втрата застарілих форм мови є ознакою втрати їх реалій у мовленні, але це не є зникнення її у мові, оскільки зберігається мотиваційна ознака. Таким чином, відбувається процес архаїзації. Поява нових ідей, ознак, предметів, явищ змушує появу нових номінативних одиниць мови, що є процесом поповнення мовного універсуму. Це відбувається декількома шляхами: а) шляхом витіснення змісту старої форми – в результаті чого відбувається роз-

ширення семантики, б) шляхом збереження смислового зв'язку в формально ідентичних одиницях, різних за своїм лексичним значенням (омонімія), в) шляхом виникнення нових семантичних утворень на ґрунті нових ідей, запозичень. У мові це відтворюється у вигляді неологізмів, запозичень (кальок), утворень в результаті мовного схрещення. Всі ці процеси важко спостерігати, вони відбуваються ніби прихованим шляхом, оскільки не відразу закріплюються у мові.

Динаміка комунікативного простору має й інші закони, що розвиваються на ґрунті мовного взаємовпливу. Прийняття у мову інших лексичних і граматичних форм відбувається в момент її послаблення або лише становлення. Мова, що активно "приймає" елементи іншої мови починає руйнуватися зсередини. Таке "руйнування" призводить до виродження її як духовного феномена. Інакше кажучи, якщо мова "повідомляє" свідомості форми у спотворенні, а не у чистому вигляді, то тривалість такого впливу може порушувати процес мислення. За умови, що число слів мови являє об'єм світу її носіїв, то граматичний ряд дає нам уявлення про внутрішні організації мислення. Таким чином, може спостерігатися розрив між мовою і мисленням, що призводить до порушення органічної динаміки мови, її історичного розвитку. Існуюча етнічна форма мови перестає бути органічно усвідомленою, переосмислюється, спотворюється і функціонує за іншими, асимілятивними законами.

Отже, динаміка комунікативного простору у вигляді мовних змін чи еволюції мови протікає у часі і поширюється у власне комунікативному просторі, здійснюється з різною швидкістю, на що впливають тенденції, викликані історичними, психологічними, ситуативними і соціальними змінами.

Під темпоральністю комунікативного простору розуміється припущення заданої ним можливості у відтворенні і сприйнятті часу суб'єктом. Вищевказані спостереження дозволяють твердити про мову і час як онтологічні структури, що співпадають у мовленні: мова в кожний момент змінна (В.фон Гумбольдт). Образно кажучи, мовлення є перетікання мови у часі.

Фіксація на письмі мови є символічне відбиття мови, що є активність а не стале утворення. Мовний потік як постійний мі-

нливий рух є феноменальна здатність "мовної гнучкості". Уявляючи це, В.фон Гумбольдт відтворює мову як духовний світ суб'єкта, інакше кажучи, сила "духа" мови, яка пролягає між суб'єктом і предметами, визначається ним як світосприйняття. З цього постає завдання відтворити мову як таку реальність, яка вимагає включення суб'єкта. Пізніше це зробив у трансцендентально-герменевтичному тлумаченні мови К.-О.Апель. Ті самі ідеї звучать, на наш погляд, і у Гумбольдта, але у притаманному його епосі романтичному звучанні. Зрозумілі в такому аспекті інтерпретації мови, кантіанське осмислення часу наближає нас до розуміння темпоральності мовлення як існування мови у такій спосіб, саме завдяки якому вона існує і продовжується.

Стверджуючи аналогії щодо мови і часу як апіорних категорій, можна зауважити, що мова не існує без мовлення, а тому і без суб'єкта, так само і час не існує поза ним, оскільки "час є суб'єктивною умовою нашого (людського) споглядання (яке завжди має чуттєвий характер, оскільки ми підлягаємо впливу предметів) і сам по собі, поза суб'єктом, є ніщо" [5. – С. 58]. Час, за Кантом, є форма внутрішнього чуття, тобто споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану, інакше кажучи, час безпосередньо пов'язаний з рефлексією (якщо не співпадає з нею), яка є первинною умовою мови, мислення і мовлення. У статті В.фон Гумбольдта "Мова і мислення" це взаємовідтворення визначено в таких положеннях:

"... 5. Ніяке мислення, навіть найчистіше, не може здійснитися інакше, ніж в загальноприйнятих формах нашої чуттєвості, тільки в них можемо сприймати і відтворювати його.

6. Мова починається безпосередньо і одночасно з першим актом рефлексії.

7. Чуттєве позначення едностей, з якими пов'язані певні фрагменти мислення для протиставлення їх як частин іншим фрагментам більшого цілого, як об'єктів суб'єктам, називається у найширшому смислі мовою" [4. – С. 301].

Так постулюючи мову і мислення, Гумбольдт підводить до висновку єдності суб'єкта, етнічності мови, рефлексії в смислового потоці мовлення.

Час, як онтологічна категорія, перенесений в площину мови, відтворюється як темпоральність (часовість) мови і є передбаченим категорією дієслова, яка є специфічним повним вираженням об'єктивного часу і призначена для темпоральної локалізації події, яку охоплює речення. Така локалізація є дейктичною, тобто прямо чи опосередковано співвіднесена з реальним "тут і тепер". Яким би модифікаціям у мові і у часі не підлягала подія, у мовленні вона схоплена як момент теперішнього, оскільки подія промовляється. Інакше кажучи, мовлення має лише один темпоральний вимір – час моменту мовлення, в той час як мова має варіанти різних часів, які існують послідовно. Тільки в мовленні (як і у власне часі) можлива вся дійсність явищ.

Характеристику часу (в розрізі нашого дослідження – єдиного виміру мовлення) розкриває М.Хайдеггер: "Теперішнє – називаючи його саме по собі, ми вже думаємо також про минуле і майбутнє, про Раніше і Пізніше, на відміну від Тепер..."

Коли нам доводиться характеризувати час, виходячи з теперішнього, ми розуміємо теперішнє на відміну від вже-не-тепер минулого і ще-не-тепер майбутнього. Але теперішнє означає також присутнє. Разом з тим, ми не звикли визначати власне час із погляду на теперішнє і в смислі присутності. Навпаки, час – єдність теперішнього, минулого і майбутнього уявляють, виходячи з Тепер. Вже Арістотель говорить, що те, що від часу є, тобто присутнє, це також Тепер" [9. – С. 397].

Так уявлений час, як і мовлення виявляється рядом послідовних "тепер" – змінних, що характеризують подію в момент мовлення. Кант визначає час як таку онтологічну категорію, що має один вимір: "різні часи існують не разом, а послідовно (різні простори, навпаки, існують не один біля одного, а одночасно)" [5. – С. 56]. Сприйняття часу уможлиблює сприйняття зміни і руху, якщо б уявлення часу не було б внутрішнім спогляданням, ніщо інше не могло б відтворити можливість зміни. Сприйняття зміни і руху уможлиблює рефлексію як внутрішнє мовлення і внутрішнє споглядання.

Відтворення мовою різних функцій зводиться до наявності у мові постійних параметрів – універсальї людської свідомості, що завдають активність суб'єкта. Йдеться, звичайно, не про

практику, а про такі види діяльності, що включені у соціальну сферу: релігію, політику, філософію, ідеологію. Форми людської взаємодії є можливими завдяки потенційно закладеному у мові закону соціальності. "Вплив визначальної мовної структури на діяльність, взагалі кажучи, менше всього проявляється в найбільш практичних видах діяльності і більше всього – в "чисто мовленнєвих", таких як розказування історій, релігія чи філософування", – пише Дж.Слобін [8. – С. 211]. Як вважає Дж.Слобін, мовні параметри, за якими різняться виражені в мовній формі категорії, є універсальні людського мислення. Можливо, що всі мови виконують однакові функції. "Безумовно, основна форма людської мови є універсальною", – відзначає відомий психолінгвіст. В контексті нашого дослідження ця форма підведена під поняття субстанції, що відтворює форму існування.

Таким чином, мовно-функціональні виміри комунікативного простору відтворюють такі його основні властивості (характеристики): а) поліфункціональність; б) семантичність; в) динамічність; г) темпоральність. Цілісність простору комунікації – це єдність, яка включає в себе суб'єктів, мову як формальну структуру, мислення (ідеальне відтворення мови) і мовлення як відтворення мови через її матеріальних носіїв. Слідуючи філософській традиції, суб'єктів можна назвати суцими, а простір комунікації суцим як таким.

Онтологічні зв'язки комунікативного простору проявляються як зв'язки між одиничними суцими, однак, виходячи з розглянутого вище чи можна вважати мову фундаментом такого суцього? На наш погляд, мова дійсно становить субстанцію простору комунікації. Свідомість виступає як тотожна їй, але кінечна субстанція, що існує як мислення і мовлення реального суб'єкта.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аршинов В.И., Свирский Я.И.* От смыслопрочтения к смыслопорождению // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С.145-153.
2. *Бахтин М.М.* К этике слова // Контекст. – 1973. – М.: Наука, 1974. – С.258-280.

3. *Бахтин М.М.* К философии поступка // Вестник МГУ. Сер.7. Философия. – 1991. – № 1. – С. 59-64.
4. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 379 с.
5. *Кант И.* Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 1998. – 328 с.
6. *Куцепал С.В.* Концепція мови Ж. Дельоза // Філософська думка. – 1998. – №1. – С.123-127.
7. *Смирнов В.А.* Логические методы анализа научного знания. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
8. *Слобин Д., Грин Дж.* Психоллингвистика. – М.: Прогресс, 1976. – С. 349.
9. *Хайдеггер М.* Время и бытие. Статьи и высказывания: Пер. с нем.. – М.: Республика, 1993. – 447 с.